

BARTHA ESZTER

„MINTHA SZIVEMBŐL FOLYT VOLNA TOVA...”

---



Szalai Erzsébet (2014)

*Autonómia vagy újkiszolgáltatottság*

Tanulmányok és publicisztikai írások 2012–2014

Budapest: Kalligram.

A költői idézet nem pusztán emocionális indíttatású, hisz’ Szalai Erzsébet tanulmánykötetének vezérfohása is lehetne. A neves szociológus három tanulmánya és négy publicisztikai írása *József Attila A Dunánál c.* verséhez hasonlóan egyszerre építkezik a mai nagy magyar sorskérdésekből és a hazai történelem legmélyebb rétegeiből – ami kivételes interdiszciplináris teljesítmény. A szerző társadalomtörténeti érzékenységét mutatja, hogy az építkezés logikailag, tartalmilag és nyelvileg egyaránt szerves egészet alkot – az 1960-as évektől napjainkig követjük a hazai politikai és társadalmi viták kontextusát és értelmezési kereteit, amely szellemi vándorút értően kalauzolja végig a mégoly laikus olvasót is az 1945 utáni magyar történelem sorsfordító fejezetein, és bepillantást enged a hatalom és a demokratikus ellenzék szigorúan a nyilvánosságra tartozó kulisszatitkaiba. Szalai Erzsébet egy olyan korról és ellenzékről ír, amelynek ő is fontos szereplője volt; ugyanakkor olyan távolságtartással, ameddig csak kevesen jutnak el. Önreflexiója mindenképpen rímel József Attilára; ezért (is) érzem találónak a címben szereplő idézetet.

Mármost hogyan áll össze kerek egészzé a kötetben elmesélt történet? A legerősebb tanulmánynak én az elsőt érzem, ahol a szerző felvázolja az 1960-as évek nagy közgazdasági reformvitáinak szellemi háttérét és indíttatását. Szalai Erzsébet empátikusan jeleníti meg Csapó László vitaindító gondolatait, amelyek egy olyan korszakban születtek, amelyről ma sokan azt hiszik, hogy minden szempontból szürke volt, totalitárius diktatúra jellemezte, és, ahogyan az egyik diákom írta, csak a tehetségtelen költők versei jelenhettek meg... Csapó ugyanakkor egy hivatalos, cenzúrázott lapban fogalmazott meg olyan gondolatokat, miszerint csak egy világpiac van, Magyarország nyitott gazdaságú ország, a világgazdaságra és a világpiacra orientált, a szocialista országok előbb-utóbb versenyezni fognak a piacokért, és az exportképesség megőrzése érdekében elkerülhetetlen a strukturális munkanélküliség (és a veszteséges iparágazatok, pl. szénbányászat leépítése...). Számomra nem

is annyira maguk a gondolatok érdekesek, mint inkább az a tény, hogy ezekről a tézisekről az 1960-as években nyilvános értelmiségi vita folyhatott... miközben persze csak a tehetségtelen költők versei jelenhettek meg nyomtatásban.

Szalai Erzsébet azon kevesek egyike, akik ma is mernek másképpen emlékezni – mint ahogyan a szociológus korábban bekapcsolódott a demokratikus ellenzék munkájába, és elég oka volt gyűlölni a Kádár-rendszert. Szalai Erzsébet az összegzésben mégis kimondja, hogy „a közhiedelemmel ellentétben” akkor nagyobb teret kaptak az alternatívák, mint ma (197). Hozzáteszem, én úgy látom, ez globálisan igaz; az 1960-as évek a világrendszerben is fordulópontot jelentettek. Olyan alternatívák jelentek meg ekkor az Egyesült Államokban is, amelyek egy új világrend ígéretét hordozták – az már más kérdés, hogy a világforradalom mint alternatíva az 1960-as években megbukott, és helyette megszületett a neoliberais kapitalizmus yeats-i oroszlántestű, emberfejű szörnyetege (*A második eljövétel*).

Szalai Erzsébet globális keretbe helyezi és értelmezi Csapó László elfeledett gondolatait. Érdemes felidézünk a teljes foglalkoztatottság tabujának akkor eretnek gondolatát: „*ma Magyarországon a munkaképes korú népesség csaknem fele nem jut munkához*” – jegyzi meg Szalai Erzsébet (47). Csakhogy, és ezt hangsúlyoznom kell, az akkori értelmiség – mindegy, hogy revizionista volt-e, vonalas technokrata vagy pedig reformokra nyitott technokrata (Szalai osztályozása) egyrészt hitt abban, hogy a társadalom és a politika tervezhető, másrészt, mély társadalmi felelősségérzettel és egyfajta baloldali elkötelezettséggel rendelkezett (ami talán az akkor még élő antifasiszta hagyományból is fakadt). Ehhez érdemes hozni még egy idézetet Csapó László dolgozatából: „*a lakásprobléma megoldása is a mainál jóval magasabb színvonalon elengedhetetlenné válik*” (idézi: 28). Vagyis nem azért laktak – még a kapcsolatokkal rendelkező „kivételezettek” sem – rosszul megépített, aprócska, vékony falú panellakásokban, mert olyan gonoszok voltak azok a pártfunkcionáriusok, hanem azért, mert ennyire futotta az ország gazdasági-műszaki teljesítményéből. És az is érdekes, hogy pár évvel 1956 után kimondható volt, igaz, zárójelben: „*(Nem lebecsülendő körülmény az sem, hogy a külföldön élő magyarok száma elég nagy, és helyes politikánk következtében a lakosság velük való kapcsolata jó.) A kapcsolatok bővülése napról napra észrevehetetlenül ugyan, de mégiscsak óriási hatást gyakorol a lakosság, különösképpen a fiatalok lakosság igényeire, gondolkodásmódjára*” (idézi: 31, kiemelés tőlem – BE). Erre még visszatérünk.

A baloldali elkötelezettség döntően megváltozik a rendszerváltó elit soraiban. Kiemelem Szalai Erzsébet azon úttörő megítélését, hogy nagy kataklizmák idején a habitus elcsúszhat a struktúrákhoz képest – a késő-kádári technokrácia éppen akkor szakít az antifasiszta és baloldali hagyománnyal, amikor a legnagyobb szükség lenne egy felelősségvállaló elitre. Megint irodalmi példát kell hoznom: „*Hajtok, s a világra semmit nem adok, /A népek az utcán kérdik, ki vagyok; /S ha elsodor egy alakot kerekem, /Semmi, – a kárát megfizetem. /Be jó, ha tele a zsebünk, hej hó! /Be jó, ha tele a zsebünk*” (Greene 1968:183). Hogy milyen külső és belső tényezők segítették a habitus ilyen alakulását – azokat Szalai Erzsébet szépen elemzi másik két tanulmányában. Jómagam annyit emelnék ki, amit ő is hangsúlyoz: itt nem (csak) emberi gyengeségről van szó, hanem strukturális és globális erők működtek...

Fontosnak tartom Szalai Erzsébetnek azt a tézisé, hogy a Kádár-korszakban, ha felemásan is, de létrejön egyfajta „harmadik út”, amely létrehoz egy rendkívül izgalmas kultúrát – azt merem mondani, hogy itt a pe-

riféria nem pusztán imitálja a centrumot, hanem képes kreatívan felelni a Nyugat kihívására – reméljük, hogy egyszer a szélesebb nyilvánosság előtt is sor kerül ennek a korszaknak a kulturális átértékelésére.

Nagyon izgalmas a rendszerváltás értelmezése, annál is inkább, mert Szalai Erzsébet itt számot vet saját akkori és későbbi illúzióival is. 1989-ben a következő prognózist vetette papírra: *„Ami várható, az egy autoriter, de nem diktatórikus politikai berendezkedés és a társadalom alapvetően rendies jellegének fennmaradása – nyugat-európai színekben. Ez a rendszer azonban a szociális feszültségek egyre erőteljesebb növekedése miatt valószínűleg nem lesz tartós, de társadalmi empátia hiányában fenyegetettségét az új elit várhatóan nem fogja időben felismerni”* (idézi: 109). Visszatekintve elmondhatjuk, hogy Szalai Erzsébet jól látta: a késő-kádári technokrácia valóban nem ismerte fel, hogy a társadalom nagy része mennyire szemben áll a neoliberális berendezkedéssel. Ezért a társadalmi vakságért ez az elit a politikai hatalma elvesztésével fizetett. Szalai Erzsébet azt is helyesen állapítja meg: a széles nyilvánosság előtt ma sem lehet kimondani, hogy a rendszerváltó elit ígéreteinek nagy része (a Nyugat hön óhajtott utolérése) nem teljesült.

Kiemelem még a civil mozgalmak gyengeségét tárgyaló írását, valamint a kötet utolsó írását a társadalmi nemi szerepek hazai alakulásáról. A civilséghez már a Kádár-korszakban is kellett a hatalom „hallgatólagos” anyagi támogatása (lásd Orosz István írását a Beszélőben), minthogy a kelet-európai értelmiségnek nincsenek belső erőforrásai; a nagy nehezen és csak felemásan kivívott emancipáció pedig több szempontból is áldozatul esett a neoliberalizmus „macsó” hagyományának...

Az igényesen megírt, szépen kifejtett, és tartalmában és morálisan kiemelkedő válogatáshoz négy kritikai gondolatot fűznék. Szalai Erzsébet azt írja, hogy az egykori demokratikus ellenzéknek nem volt Nyugat-képe; ez azonban nem zárja ki, ahogyan egyébként ő is írja, csak talán nem elég hangsúlyosan, hogy az 1960-as évek nyitása döntően nyitást jelentett a Nyugatra is (lásd a dőlt betűvel kiemelt idézet). A Nyugat-imádat – amiben persze benne voltak a szabadságjogok és egy szabadabb élet igénye – a társadalom minden rétegét lassanként „megfertőzte” és előkészítette a talajt a neoliberális kapitalizmus számára. Csoda-e, ha sokan ma is Nyugaton keresik az annyira áhított boldogulást a kelet-európai félperiféria helyett, amelyért akár a teljes önfeladást és az ezzel járó magyar identitásvesztést is vállalják?

A második kritikai pontom az, hogy miközben zseniálisan ösztönösnek látom Szalai Erzsébet történelem-felfogását (aki természetesen leszámol számos kortársa pozitív Nyugat-képével), amikor a magyar szervilizmus hagyományairól ír, mintha ő is áldozatul esne ennek a tradíciónak. A mai Angliában még mindig fennmaradt a kasztrendszer számos eleme, és a társadalmi érintkezést szigorú normák szabályozzák. Az Egyesült Államokban a pénz hozza létre a kasztokat. A magyar hagyomány itt nem feltétlenül az elmaradott feudális örökséget hordozza (tovább). Szalai Erzsébet (helyesen) úgy látja, hogy a félperifériás örökség és a feudális szervilizmus egyszerre van jelen a magyar hagyományban; de itt szerencsésebbnek éreztem volna egy átfogóbb globális kritikát. A szerző azon tézisével is vitatkoznék, hogy az államszocializmus szerves része lett volna a világkapitalizmusnak. A szerző, igaz, (felemás) válaszkísérletnek látja az államszocialista örökséget, de én közelebb állok ahhoz az értelmezéshez, hogy a létezett szocializmus globális válaszkísérlet volt a centrum kihívására.

A harmadik kritikai szempont a kelet-európai összehasonlítás. Ulbricht közgazdászai pontosan úgy képzeltek el az NDK fejlődését, ahogy Csapó László Magyarországiét: kevés exportképes iparágazat, a többi leépí-

tése stb. Érdeemes volna egy tágabb kelet-európai kontextusba helyezni, és onnan vizsgálni a magyar harmadik utat.

És végül, egy utolsó megjegyzés a genderhez. Az egyik legnehezebb téma, mert a társadalmi nemi szerepek nagyon mélyen beágyazódtak egy adott kultúrába. A magyar hagyomány, noha szokás „alapból” macsónak tekinteni, történetileg felemás (lásd erről Péter 2008). Rajtunk (is) múlik, hogy a hagyomány mely elemeit vesszük tovább.

Szalai Erzsébet nem tekinti dicső fejezetnek a kiegyezést; én azonban mégis a már idézett vers utolsó soraival zárnám az ismertetést: „*A harcot, amelyet őseink vívtak, /békévé oldja az emlékezés, /s rendezni végre közös dolgainkat, /ez a mi munkánk; és nem is kevés.*”

#### HIVATKOZÁSOK

Greene, G. (1968) *A csendes amerikai*. Budapest: Európa.

Péter K. (2008) *Házasság a régi Magyarországon 16–17. század*. Budapest: L'Harmattan.